

ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ – KANT

Νικόλαος Χρόνης

Ομ. Καθηγητής Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη

Στό Καντιανό έργο, κυρίως δέ στά χειρόγραφα κατάλοιπα του δημιουργού του, άπαντούν αναφορές στον Άβδηρίτη φιλόσοφο, οί όποιες μās έπιτρέπουν νά συμπεράνωμεν περί τής έπιδράσεως πού αυτός ήσκησε επί του φιλοσόφου τής Καίνιγσβεργ (Konigsberg). Ό Kant θά πρέπει νά διδάχτηκε από τον Άβδηρίτη φιλόσοφο τούτο κυρίως: ότι άνθρωπος καί κόσμος συνδέονται, γιά τήν μελέτη δέ του μεταξύ των δεσμού καί των έπιπτώσεων πού αυτός συνεπάγεται δέον όπως συνεργασθούν φιλοσοφία καί έπιστήμη. Μέ τήν συνεργασία αυτή θά καταστή δυνατή ή συγκρότηση ανθρωπολογίας, τής όποιας θεμέλιο καί κατακλειδα θά άποτελεϊ ή άποψη ότι άνθρωπος καί κόσμος συνιστούν ένότητα, άμφότεροι δέ προσδιορίζονται από τούς αυτούς όρους.

I

Ό τίτλος τής ανακοινώσεώς μου, άσαφής ίσως μέσα στην γενικότητα τής διατυπώσεώς του, παραπέμπει στην αναζήτηση τής όποιας σχέσεως καί κατ' έπέκτασιν τής δυνατότητος άλληλοσυσχετίσεως των εις αυτόν αναγραφόμενων φιλοσόφων. Φιλοσόφων πού, ως γνωστόν, κατευθύνονται από διαφορετικές άρχές καί άρθρώνουν τίς διδασκαλίες των μέ ίδια έκαστος έννοιολογικά σχήματα. Η χρονική άπόσταση έξ άλλου πού παρεμβάλλεται μεταξύ των καθιστά τήν αναζήτηση τής όποιας συνάφειάς των «ταξίδι μέσα στην νύχτα του χρόνου». Παρά ταυτα, στό Καντιανό έργο, κυρίως σ' αυτό πού διασώζεται σε χειρόγραφη μορφή, άπαντούν όχι λίγες αναφορές στον Άβδηρίτη φιλόσοφο. Τίς έν λόγω αναφορές θά παραθέσω καί, άφού τίς φυλοκρινήσω, θά συναγάγω συμπέρασμα γιά τήν σχέση των δύο φιλοσόφων, συμπέρασμα, ως εικός, τεκμηριωμένο καί όχι κατά εικασίαν συνηγμένο.

II

Ό Kant μνημονεύει τον Δημόκριτο τόσο στά προκριτικά όσο καί στά κριτικά του έργα, καθώς καί στά χειρόγραφα κατάλοιπά του. Άλλοτε τον αναφέρει μαζί μέ άλλους άρχαίους άτομικούς, άλλοτε μόνον. Στην πρώτη περίπτωση – πού είναι ή συνήθης στά προκριτικά έργα του – ό Kant μνημονεύει τον Δημόκριτο, μέ άφορμή παρατηρήσεις του επί τής άρχαίας άτομικής θεωρίας γενικά. Αυτός άλλωστε είναι καί ό λόγος γιά τον όποιον τον αναφέρει, ως επί τό πολύ, μαζί μέ άλλους έκπροσώπους του άρχαίου άτομισμού. Στην δεύτερη περίπτωση – πού είναι ή συνήθης στην *Κριτική του καθαρού λόγου* καί στά χειρόγραφα κατάλοιπα – ό Kant μνημονεύει τον

Δημόκριτο, μέ άφορμή τήν ένασχόλησή του σέ θέματα πού δέν σχετίζονται μέν πρός τήν φυσική, είχαν όμως άπασχολήσει τόν Άβδηρίτη φιλόσοφο. Πρόκειται κυρίως γιά θέματα γνωσιολογίας καί ήθικης. Ό Kant παραθέτει τήν σχετική άποψη του Δημόκριτου, ένιοτε μάλιστα διατυπώνει καί σχόλια έπ' αὐτῆς. Οί περιπτώσεις, βεβαίως, κατά τίς όποίες ό Kant μνημονεύει τόν Δημόκριτο μόνο του, μάς έπιτρέπουν νά διαγνώσωμε άσφαλέστερα τήν γνώμη πού είχε γι' αὐτόν καί νά διαπιστώσωμε άκριβέστερα τί πράγματι έγνώριζε άπό τήν αὐστηρώς ιδικήν του διδασκαλία. Τοῦτο όμως νομίζω, δέν πρέπει νά μάς όδηγήσει στην παραθεώρηση εκείνων στίς όποίες τόν μνημονεύει μαζί μέ άλλους άτομικούς. Θα έξετάσω λοιπόν καί τίς δύο, άρχίζοντας άπό τίς δεύτερες.

III

Ό Kant αναφέρεται στην άρχαία άτομική θεωρία περισσότερο γιά νά τήν κρίνει καί όλιγώτερο γιά νά δείξει τήν σπουδαιότητά της. Μέ τήν κριτική του έπιζητεῖ νά προκαταλάβει πιθανές έναντίον του επικρίσεις¹, γι' αυτό καί αναπτύσσει διεξοδικά τά σημεῖα διαφωνίας του, ένῶ παραθέτει άπλῶς τά σημεῖα συμφωνίας του. Καί στίς δύο περιπτώσεις αναφέρει όνομαστικῶς τούς άρχαίους άτομικούς – άλλοτε όλους, άλλοτε μερικούς μόνο –, πολύ γενικά όμως έκφράζεται γιά τή συμβολή του καθενός στην συγκρότηση τῆς άτομικής θεωρίας. Άπό όσα έκάστοτε γράφει συνάγεται ότι θεωρεῖ τόν Δημόκριτο ως θεμελιωτή του άτομισμού, δέν παραλείπει όμως νά τονίσει καί τήν συμβολή του Λευκίππου. Καί στους δύο άλλωστε άποδίδει τήν διδασκαλία γιά τήν άτακτη κίνηση τῶν ατόμων, τήν δίνη καί τήν τύχη. Στόν Έπίκουρο αναγνωρίζει μία προσπάθεια άνανεώσεως καί βελτιώσεως τῆς άτομικής θεωρίας, κυρίως μέσω τῆς διδασκαλίας γιά τήν *παρέγκλισιν*. Δέν φαίνεται όμως νά έχει σαφή αντίληψη τῆς διδασκαλίας αὐτῆς, άπόδειξη ότι ένιοτε τήν άποδίδει καί στόν Δημόκριτο². Στόν Λουκρήτιο, τέλος, τοποθετεῖ τήν κορύφωση τῆς άρχαίας άτομικής θεωρίας καί τήν όριστική διαμόρφωσή της.

Άν άνασκοπήσωμε τήν έν γενεί στάση του Kant άπέναντι τῆς άρχαίας άτομικής θεωρίας καί τῶν έκπροσώπων της, θά παρατηρήσωμε τά έξῆς:

1. Ό Kant δέν ένδιαφέρεται γιά τό τί έπακριβῶς έδίδαξε ό κάθε ένας άπό τούς άτομικούς. Τούς αντιμετωπίζει όλους ως θεμελιωτές καί ύποστηρικτές μάς καί τῆς αὐτῆς διδασκαλίας.

¹ Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, *Kant's gesammelte Schriften*, hrsg. von der (königlich) Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1902 κ.έξ., Τόμ. I, σ. 226, 16 κ. έξ. Σημειώνω ότι γιά όλες τίς παραπομπές στά έργα του Kant χρησιμοποιοῦ τήν έκδοση αὐτή.

² *Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes*, Τόμ. II, σ. 123, 24-25.

2. Έρμηνεύει όρους, δηλωτικούς θεμελιωδών διδαγμάτων των αρχαίων ατομικών, είτε ακολουθώντας απόψεις, που είχαν διατυπώσει γι' αυτούς παλαιότεροι μελετητές³, είτε στηριζόμενος στην κατά γράμμα σημασία τους.

3. Χρησιμοποιεί ως κριτήριο για την εν γένει αποτίμηση της αρχαίας ατομικής θεωρίας θρησκευτικές ως επί το πολύ διδασκαλίες και καθιερωμένες κοσμολογικές αντιλήψεις. Όπως, τη δυναμική επενέργεια του θεού στη γένεση του παντός και την τελολογική λειτουργία της φύσεως. Έλέγχει με αυστηρότητα την απουσία ενός κοσμοποιοῦ νοῦ και καταδικάζει – άκριτα όμως – την θεώρηση της τύχης ως κοσμογονικού παράγοντος.⁴

4. Χαρακτηρίζει καίριες διδασκαλίες των αρχαίων ατομικών ως αυθαίρετες έπινοήσεις, επικαλούμενος την κατά την γνώμη του διάσταση μεταξύ αυτών και της παρατηρήσιμης μορφής της φύσεως. Ένα κοσμολογικό σύστημα, φρονεί ο Kant, τότε μόνον αποδίδει την πραγματικότητα, όταν ο κόσμος που κατασκευάζει εύρισκεται όμοιος προς τον κόσμο που «έχομε μπροστά στα μάτια μας».⁵

Άπό τά παραπάνω συνάγεται ότι η στάση του προκριτικού Kant έναντι όλων των αρχαίων ατομικών, άρα και του Δημοκρίτου, είναι, όσον άφορά την περί φύσεως θεωρία τους, όχι μόνο κριτική, αλλά και σαφώς έπιτιμητική. Τοῦτο όφειλεται κυρίως στις έλλιπείς και ανακριβείς γνώσεις που είχε γι' αυτήν, καθώς και στις προδιαγραφές μελέτης του. Η άδιασάλευτη πεποίθησή του για την τελολογική λειτουργία της φύσεως τον έμπόδισε να διεισδύσει στον πυρήνα της αρχαίας ατομικής θεωρίας. Οί κρίσεις πάντως που διατυπώνει δέν μειώνουν την σημασία της ένασχολήσεώς του μ' αυτήν. Η από μέρος του υιοθέτηση πλείστων όσων διδαγμάτων της είναι άναμφίβολη. Η αυστηρότητα άλλωστε μέ την όποιαν την κρίνει, βεβαιώνει την εύρεία διάδοσή της. Μέ την κριτική του ο Kant δείχνει – έχει δέ ιδιαίτερη σημασία αυτό – ότι άντιμετωπίζει την αρχαία ατομική θεωρία ως ζωντανή διδασκαλία και όχι ως ένα κεφάλαιο της ιστορίας της φιλοσοφίας ή της ιστορίας της έπιστήμης. Και πρέπει επί του προκειμένου να παρατηρηθεῖ ότι δέν μπορούσε να πράξει διαφορετικά, άφοῦ, σύμφωνα και μέ όσα ο ίδιος γράφει, πολλά από τά διδάγματα της είτε είχαν καταστεί άποδεκτά από διαπρεπείς έκπροσώπους της φυσικής έπιστήμης είτε τούς άπασχολούσαν έντονα.

Στά προκριτικά έργα του Kant άπαντά και μία άναφορά άποκλειστικά στον Δημόκριτο. Στο έργο *Όνειρα ενός όραματιστή*, θέλοντας ο Kant να τονίσει τίς δυσκολίες της μεταφυσικής, παρομοιάζει προς τον Δημόκριτο αυτόν που καταγίνεται μαζί της. Και οί δύο, γράφει, περιπλανώνται στο κενό⁶. Θα έρωτήσει ίσως κανείς:

³ Ο Kant στηρίζεται σε έρμηνειές των μετά την Αναγέννηση διανοητών. Περί αυτών βλ. Α. STÜCKELBERGER, *Antike Atomphysik. Texte zur antiken Atomlehre und zu ihrer Wiederaufnahme in der Neuzeit*, München 1979, σσ. 246 κ.έξ.

⁴ *Naturgeschichte*, Τόμ. Ι, σ. 227, 16 κ.έξ. Πβ. και *Beweisgrund*, Τόμ. ΙΙ, σσ. 123 κ.έξ., 148.

⁵ *Naturgeschichte*, Τόμ. Ι, σ. 226,3.

⁶ *Träume eines Geistersehers*, Τόμ. ΙΙ, σ. 368, 23.

Είρωνεύεται ο Kant τον Δημόκριτο; Η απάντησή μου είναι αρνητική. Ο Kant κάμνει ένα λογοπαίγνιο, με σκοπό να ξεκουράσει τον αναγνώστη του.

Στά έργα της κριτικής περιόδου οι αναφορές του Kant στον Δημόκριτο είναι υπερβολικά περιορισμένες. Απαντούν σε δύο μόνο έργα: Στην *Κριτική του καθαρού λόγου* και στην *Κριτική της κριτικής δυνάμεως*. Στο δεύτερο, αναφερόμενος ο Kant στην τυχαιότητα (Kasualität), μνημονεύει τον Δημόκριτο μαζί με τον Επίκουρο. Είναι αξιοπρόσεκτη ή επιφυλακτικότητά του σχετικά με τη νοηματοδότηση της τυχαιότητας (τύχης) από τους δύο αυτούς ατομικούς. Γράφει: «Τό σύστημα της τυχαιότητας, πού αποδίδεται στον Επίκουρο ή τον Δημόκριτο, είναι, αν ερμηνευθεί κατά γράμμα, τόσο φανερά παράλογο, ώστε να μην χρειάζεται να μας άπασχολήσει»⁷. Παρατηρούμε ότι ο Kant, όσον μόν άφορά την τυχαιότητα γενικά, είναι τό ίδιο άυστηρός όπως ήταν και στά προκριτικά του έργα: όσον όμως άφορά τή σημασία πού ο Δημόκριτος ή ο Επίκουρος απέδιδε σ' αυτήν, είναι ιδιαίτερα επιφυλακτικός. Η επιφυλακτικότητά του θά πρέπει να άποδοθεϊ στό νέο πνεύμα με τό όποϊον διεξάγει τώρα τίς έρευνές του. Είναι εύλογο ο κριτικός Kant να εμφανίζεται προσεκτικός ως προς τό ακριβές περιεχόμενο όρων, των όποϊων άγνοούσε τίς διεργασίες σχηματισμού⁸. Γι' αυτό άλλωστε και όμολογεϊ ότι κρίνει την τυχαιότητα με κριτήριο την κατά γράμμα σημασία της.

Στην *Κριτική του καθαρού λόγου* ο Kant μνημονεύει τον Δημόκριτο μόνο του, παραθέτει δέ άποψη του για την αλήθεια. Με την αναφορά του στον Άβδηρίτη φιλόσοφο, έπιζητεϊ να ενισχύσει την επιχειρηματολογία πού προσάγει έναντίον των φυσιοκρατών (Naturalisten), εκείνων δηλαδή οι όποιοι – όπως ο ίδιος σημειώνει – άποφάσκουν, ανάμεσα σε άλλα, την άυστηρή θεωρία (Spekulation) και έξετάζουν τά ύψιστα έρωτήματα με την βοήθεια του κοινού λόγου, χωρίς έπιστήμη. Αυτοί, παρατηρεί ο Kant, «δέν μπορούν να ανασύρουν την αλήθεια μέσα από τό βαθύ πηγάδι του Δημοκρίτου»⁹. Όπως εύχερωδς καταφαίνεται, ο Kant έχει κατά νουν εκείνη την άποψη του Δημοκρίτου, σύμφωνα με την όποια, στίς προσπάθειες γνώσεως της άληθινής φύσεως των πραγμάτων συμπαρομαρτούν άνυπέμβλητες – ως επί τό πολύ – δυσκολίες, έπειδή ή αλήθεια εύρίσκεται έν βυθώ.¹⁰

IV

Όσα μέχρι τώρα άνέφερα φωτίζουν κυρίως την στάση του Kant έναντι της άρχαίας ατομικής θεωρίας γενικά και μόνο άμυδρώδς άποκαλύπτουν την άποκλειστικά

⁷ *Kritik der Urteilskraft*, Τόμ. V, σ. 391, 29-32.

⁸ Για τά προβλήματα πού άντιμετώπισε ο Kant σχετικά με την έρμηνεία όρων προγενεστέρων του φιλοσοφημάτων, βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΧΡΟΝΗ, *Η περί σχηματοποίησεως θεωρία του Kant*, "Παρουσία", Τόμ. A (1982), σ. 54.

⁹ *Kritik der reinen Vernunft*, Τόμ. III, σ. 552, 9. Τόμ. IV, σ. 533,2.

¹⁰ DIELS-KRANZ, 68 b 117. Πβ. και ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΒΕΪΚΟΥ, Προσωκρατική Φιλοσοφία, Άθήνα 1980, σσ. 268 κ.έξ.

άπέναντι του Δημοκρίτου στάση του. Αυτόν μᾶς τήν γνωρίζουν σκέψεις πού άπαντοῦν σέ χειρόγραφα κατάλοιπά του. Πρόκειται γιά σκέψεις – στοχασμούς – πού κάνει ο Kant μέ άφορμή άπόψεις, οί όποίες, όσο αὐστηρά καί ἄν φυλοκρινηθοῦν, δέν θά καταστειῖ δυνατόν νά άποσυσχετισθοῦν άπό τόν Δημόκριτο.

Στά χειρόγραφα κατάλοιπά του *Παρατηρήσεις επί του ώραιοῦ καί Στοχασμοί επί τῆς άνθρωπολογίας*, ο Kant σχολιάζει διδάγματα του Δημοκρίτου καί άναζητεῖ τό βαθύτερο νόημά τους. Καμιά κριτική διάθεση έκ μέρους του· καμιά έκδήλωση διαφωνίας. Μόνο προβληματισμός καί προσπάθεια όρθῆς κατανοήσεως. Βέβαια οί Δημοκρίτειες άπόψεις πού συζητεῖ ο Kant δέν άναφέρονται στήν προβληματική τῆς φυσικῆς γενέσεως· άναφέρονται – ὅπως καί στήν άρχή έκδήλωσα – στόν τρόπο διαγωγῆς του άνθρώπου, κυρίως τῆς σωστῆς αντιδράσεως αὐτοῦ στίς διάφορες καταστάσεις του βίου, καί στόν κόσμο γενικά. Φαίνεται πώς ο Kant ἐγνώριζε τήν διδασκαλία του Δημοκρίτου γιά τήν *εὐθυμίη*, καθώς καί τίς πληροφορίες ἐκεῖνες πού, σχετικά μέ τόν χαρακτήρα του, παραδίδει μιά άναμφίβολα άνεκδοτολογική¹¹, ἴσως ὁμως καί αιτιολογική συνάμα φιλολογία. Ὅπωςδήποτε οί γνώσεις του Kant γιά τήν περί *εὐθυμίας* θεωρία του Δημοκρίτου εἶναι καί περιορισμένες καί συγκεκριμένες. Μελετᾶ πάντως τίς πληροφορίες πού διαθέτει καί προσπαθεῖ νά άνασυγκροτήσῃ τίς Δημοκρίτειες άπόψεις. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι μερικές φορές παραθέτει προτάσεις, τίς όποίες άποδίδει στόν Δημόκριτο, γράφει μάλιστα στό τέλος κάθε μιᾶς τό ὄνομα του Άβδηρίτη φιλοσόφου. Μέ αὐτό δέν ὑποδηλώνει ὅτι καταγράφει άποσπάσματα ἔργων του Δημοκρίτου· δείχνει ἄπλως ὅτι μεταξύ τῶν προτάσεων ἐκείνων καί τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ ὑπάρχει νοηματική συνάφεια. Παραθέτω μερικές άπό τίς προτάσεις αὐτές, συγκεκριμένα δέ άπό ἐκεῖνες πού ἔχουν γιά θέμα τους τόν κόσμο.

«Ἄν ὁ κόσμος εἶναι ἀντικείμενο γέλωτος».¹²

«Ἄν ὁ κόσμος εἶναι θέαμα προς γέλωτα».¹³

Ὁ Kant παραθέτει τίς παραπάνω προτάσεις χωρίς νά τίς σχολιάζει. Τίς ἔχει βέβαια σχηματίσει ὁ ἴδιος, ὄντας ὁμως πεπεισμένος ὅτι μεταγράφει Δημοκρίτειες άπόψεις. Ὁ τρόπος, κατά τόν όποῖον τίς ἔχει διατυπώσει, φανερώνει τόν προβληματισμό του. Ὁ Kant δηλαδή διερωτᾶται ἄν νομιμοποιεῖται ἕνας τέτοιος χαρακτηρισμός του κόσμου. Στο ἐρώτημα αὐτό άπαντᾶ σέ ἄλλους στοχασμούς, ὅπου καί μᾶς παρέχει τήν δυνατότητα νά ἀντιληφθοῦμε τήν ἔννοια μέ τήν όποία χρησιμοποιεῖ ἐδῶ τήν λέξη κόσμος. Πρόκειται γιά στοχασμούς πάνω στόν ἄνθρωπο γενικά. Ἐστιακό σημεῖο τῶν στοχασμῶν αὐτῶν του Kant εἶναι ὁ διῦσμός πού, κατά τήν γνώμη του, διήκει στήν

¹¹ DIELS-KRANZ, 68 A 2, 21, 40.

¹² *Reflexionen zur Anthropologie*, Refl. 1072, Τόμ. XV, 2¹, σ. 476,13.

¹³ *Αὐτόθι*, Refl. 1492, Τόμ. XV, 2², σ. 753,1.

άνθρωπινη διαγωγή. Ο άνθρωπος, φρονεῖ ὁ Kant, εἶναι φύσει κακός, πράττει δέ τό ἀγαθόν ὄχι ἀπό ἐσωτερική παρόρμηση, ἀλλά ἀπό ἔξωθεν ἀναγκασμό¹⁴. Αποτελεῖ, κατά συνέπεια, τό πεδίο συγκρούσεως δύο ἀντιθέτων δυνάμεων. Ἡ σύγκρουση αὐτή μαρτυρεῖ τήν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία συνεπάγεται τήν ἀθλιότητά του. Μιά τέτοια κατάσταση ὅμως, σημειώνει ὁ Kant, δέν δικαιολογεῖ τήν θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου ὑπό ἀπαισιόδοξο πρῖσμα, διότι «ἡ ἀθλιότητά του δέν πρέπει νά μᾶς προκαλεῖ θλίψη, ἀλλά θυμηδία».¹⁵

Ὁ Kant ἀποδίδει στόν Δημόκριτο τήν παραπάνω πρόταση, συνάμα δέ διερευνᾷ τό βαθύτερο περιεχόμενό της. Συνάπτοντάς την πρὸς ἐκείνη στήν ὁποῖαν ὁ κόσμος χαρακτηρίζεται ὡς ἀντικείμενο γέλωτος, στοχάζεται ἐπὶ τῆς σχέσεως ἀνθρώπου καί κόσμου. Αναζητεῖ τό στοιχεῖο ἐκεῖνο τό ὁποῖον, ἀποτελώντας κοινό γνώρισμα καί τῶν δύο, ἐπιτρέπει τόν χαρακτηρισμό των ὡς ἀντικειμένων πού προκαλοῦν διάθεση πρὸς γέλωτα. Ὡς τέτοιο θεωρεῖ τούς στοιχειωτικούς ὄρους «αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ κόσμου»¹⁶ καί τήν ἐπίπτωσή τους στόν ἄνθρωπο. Αὐτός ἐδῶ ὁ κόσμος, σημειώνει, συναπαρτίζεται ἀπό τίς διάφορες καταστάσεις πού ἀντιμετωπίζει ὁ ἄνθρωπος· οἱ καταστάσεις ὅμως αὐτές ἀδυνατοῦν νά ταράξουν τήν ψυχή του. Παρεμβάλλουν ἀσφαλῶς ἐμπόδια στήν προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νά φθάσει στήν εὐθυμία, ἐνίοτε συνεπάγονται τήν ἀθλιότητά του, καθ' αὐτές ὅμως θεωρούμενες δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἀπατηλές εἰκόνες, γι' αὐτό καί μόνο θυμηδία προκαλοῦν. Συνεπῶς ὄχι ὁ ἄνθρωπος, ἀλλά οἱ αἰτίες τῆς ἀθλιότητάς του· ὄχι ὁ κόσμος, ἀλλά αὐτός ἐδῶ ὁ κόσμος – τά «σύμφορα καί τά ἀσύμφορα»¹⁷ δηλαδή – εἶναι ἀντικείμενο θυμηδίας, διότι τόσον αὐτά ὅσο καί ἐκεῖνες δέν ὑφίστανται κατ' ἀλήθειαν. «Ὁ Δημόκριτος», ἐπάγεται ὁ Kant, «εἶδε τόσο τίς συμφορές ὅσο καί τίς εὐτυχίες ὡς πλάσματα τῆς φαντασίας μικρῶν παιδιῶν. Ὁ Ἡράκλειτος σκέπασε μέ σκοτάδι τήν ψυχή».¹⁸

Ἄν παραβλέψουμε τίς ἀνεκδοτολογικές διηγήσεις, πού λανθάνουν σέ πολλές ἀπό τίς σκέψεις τοῦ Kant, καί ἐξετάσωμε τήν συλλογιστική πού αὐτός προβάλλει, θά δοῦμε ὅτι θεωρεῖ κύριο στόχο τῆς ἠθικῆς τοῦ Δημοκρίτου τήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τήν ἐπενέργεια πού ἀσκοῦν ἐπάνω του οἱ διάφορες καταστάσεις τοῦ βίου. Σύμφωνα μέ τόν Kant, ὁ Ἀβδηρίτης φιλόσοφος δέν τοποθέτησε τήν ἀπελευθέρωση αὐτή τοῦ ἀνθρώπου στήν ἀπόσχιση του ἀπό αὐτόν ἐδῶ τόν κόσμο, ἀλλά στή συνειδητοποίηση τῆς σχέσεώς του πρὸς αὐτόν. Αὐτός ἐδῶ ὁ κόσμος καί ὁ ἄνθρωπος σχετίζονται μεταξύ τους, ἀφοῦ ὁ πρῶτος παρεμβάλλεται σέ κάθε ἐνέργεια τοῦ δευτέρου, ἡ παρεμβολή δέ αὐτή εἶναι ἐπακόλουθο τῆς συνάφειάς τους. Κατά τόν

¹⁴ *Αὐτόθι*, Refl. 1425, Τόμ. XV, 2², σ. 622,9 κ.έξ.

¹⁵ *Bemerkungen zu den Beobachtungen*, Τόμ. XX, ὁ. 152,7

¹⁶ *Reflexionen zur Anthropologie*, Refl. 1425, Τόμ. XV, 2², σ. 622,17.

¹⁷ DIELS-KRANZ, 68 B 188.

¹⁸ *Reflexionen zur Anthropologie*, Refl. 1511, Τόμ. XV, 2², σ. 832, 18-20.

Kant, ο Δημόκριτος μπόρεσε και έκανε την διαπίστωση αυτή, επειδή διέλυσε την άχλύ που περιβάλλει άνθρωπο και κόσμο, γι' αυτό άλλωστε «στοχάστηκε για τον άνθρωπο καλύτερα απ' ό,τι στοχάστηκε ο Ήράκλειτος».¹⁹

Ο Kant μνημονεύει επίσης τον Δημόκριτο σ' εκείνα από τα χειρόγραφα κατάλοιπά του που φέρουν τον τίτλο *Στοχασμοί επί της λογικής*. Δεν παραθέτει σ' αυτά καμιά άποψη του Άβδηρίτη φιλοσόφου ούτε κρίνει διδάγματά του. Η στάση του αυτή έρμηνεύεται από τό περιεχόμενο των στοχασμών. Σ' αυτούς ο Kant κάμνει ένα σχεδιάσμα ιστορίας της φιλοσοφίας ως κατά κόσμον σοφίας (Weltweisheit) και ένα σχεδιάσμα ιστορίας της λογικής. Τόσο στό ένα όσο και στό άλλο αναγράφει εκείνους τούς φιλοσόφους που ίδρυσαν δική τους Σχολή και χάραξαν μία νέα κατεύθυνση στις φιλοσοφικές ζητήσεις. Πλάι στό όνομα κάθε φιλοσόφου αναγράφει την επίνοια εκείνη στην όποιαν συνοψίζεται ή διδασκαλία του και δηλώνεται ή συμβολή του στην πρόοδο της φιλοσοφίας. Τόν Δημόκριτο τον μνημονεύει και στά δύο σχεδιάσματα. Στό πρώτο²⁰, επιτάσσει του όνόματός του την λέξη *atomi*, στό δεύτερο²¹, προτάσσει αυτού την λέξη *Physici*. Μέ τό πρώτο παράθεμα ο Kant δείχνει ότι θεωρεί τον Δημόκριτο θεμελιωτή και κύριο εκπρόσωπο της αρχαίας ατομικής φυσικής. Μέ τό δεύτερο παράθεμα δηλώνει ότι γνώριζε τίς πληροφορίες εκείνες που φέρουν τον Άβδηρίτη φιλόσοφο ως συγγραφέα λογικών έργων²², συνάμα δέ – και αυτό είναι τό σπουδαιότερο – ότι αναγνωρίζει αυτόν ως τον μόνο από τούς αρχαίους ατομικούς που δικαιούται νά φέρει την προσωνυμία του μελετητού της λογικής.

V

Άνασκοπών όσα είπα, παρατηρώ ότι οί αναφορές του Kant στόν Δημόκριτο θέτουν στόν μελετητή της φιλοσοφίας τους πολλά έρωτήματα. Δεν είναι άσφαλώς δυνατόν νά τά εξετάσω εδώ όλα. Θα περιορισθώ στό ακόλουθο: Δικαιούμεθα νά μιλάμε για επίδραση του Άβδηρίτη φιλοσόφου επί του θεμελιωτού της ύπερβατικής φιλοσοφίας; Η άπάντηση δεν μπορεί νά είναι μονολεκτική. Στίς κοσμολογικές του μελέτες ο Kant έπηρεάστηκε από την ατομική θεωρία γενικά και όχι από ένα συγκεκριμένο εκπρόσωπό της. Άν θέλαμε νά αναζητήσουμε εκείνον από τούς αρχαίους ατομικούς που άναμφίβολα τον έπηρέασε στίς έν γένει φιλοσοφικές του ζητήσεις, θα οδηγούμεθα άσφαλώς στόν Έπίκουρο. Ο Δημόκριτος τον έντυπωσίασε και τον προβληματίσε, ο προβληματισμός όμως που του έδημιούργησε δεν φαίνεται νά εισχώρησε στά έκδεδομένα έργα του· είναι πάντως καταφανής στά χειρόγραφα κατάλοιπά του, τά όποια – ως γνωστόν – εκτείνονται και στίς δύο περιόδους της φιλοσοφίας του. Ο Kant, πέρα της διδασκαλίας του Δημοκρίτου για τά άτομα, γνώριζε και όρισμένα από τά γνωσιολογικά, ήθικά και άνθρωπολογικά διδάγματα

¹⁹ *Αυτόθι*, Refl. 1425, σ. 622,16.

²⁰ *Reflexionen zur Logik*, Refl. 1635, Τόμ. XVI, σ. 57, 11.

²¹ *Αυτόθι*, σ. 59,6.

²² DIELS-KRANZ, 68 A 33.

αυτοῦ. Τὴν γνώση του γιὰ τὰ τελευταῖα κυρίως τὴν ἀπέκτησε ἀπὸ δευτερεύουσες πηγές καὶ ἀπὸ μιὰ ἀνεκδοτολογικὴ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ φιλολογία, τὴν ὁποῖαν – πρέπει νὰ σημειωθεῖ – δὲν φαίνεται νὰ υἱοθετεῖ ὡς ἔχει. Τὴν λαμβάνει μὲν ὑπ' ὄψη, πλὴν ὅμως τὴν μεταπλάθει καὶ ἀναζητεῖ τὴν Δημοκρίτεια διδασκαλία πού – κατὰ τὴν γνώμη του – ἐμπεριέχει. Ἀπὸ τὰ ἠθικὰ διδάγματα τοῦ Δημοκρίτου μελέτησε ἐκεῖνα πού ἀναφέρονται στὴν *εὐθυμία*. Αὐτῆς ἀνεζήτησε τὸ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖον καὶ μετέγραψε σὲ ἀφορισμούς. Δὲν τῆς προσέδωσε – καὶ ὀρθῶς – ἠδονιστικὸν χαρακτήρα· οὔτε ὅμως καὶ σαφῶς πνευματικόν²³. Τὴν ὑπέλαβε ὡς ἐκδήλωση τῆς ἀπὸ μέρους τοῦ ἀνθρώπου συνειδητοποιήσεως τῆς ἀσημαντότητας τῶν διαφόρων καταστάσεων τοῦ βίου. Ἡ συνειδητοποίηση αὐτῆ, φρονεῖ ὁ Kant, συνεπάγεται τὴν εὐθυμία, ἐκεῖνη δηλαδὴ τὴν κατάσταση τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος πού ἐπέρχεται ὅταν ὁ ἄνθρωπος συμφιλιωθεῖ μὲ τὸν κόσμον, ὅταν μὲ ἄλλα λόγια, κατανοήσῃ ὅτι τὰ «*σύμφορα καὶ τὰ ἀσύμφορα*» δὲν ἔχουν τὴν ἐπενεργητικὴ δύναμη πού τοὺς ἀποδίδει. Συνοψίζοντας παρατηρῶ ὅτι οἱ ἀφορισμοὶ πού κάνει ὁ Kant σὲ χειρόγραφα κατάλοιπά του, παρακινούμενος ἀπὸ Δημοκρίτειες διδασκαλίες, δείχνουν τὴν βαθειὰ ἐντύπωση πού τοῦ προξένησε ὁ Ἀβδηρίτης φιλόσοφος καὶ τίς ἀφορμές πού τοῦ ἔδωσε, ὥστε νὰ μελετήσῃ ἄνθρωπο καὶ κόσμον ὑπὸ τὸ αὐτὸ πρῖσμα. Ἀσφαλῶς παραμένει ἀνοιχτὸ τὸ ἐρώτημα, γιὰ τὴν Δημοκρίτειες ἀπόψεις, πού ἀπαντοῦν σὲ χειρόγραφα κατάλοιπα, δὲν ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἐκδεδομένα ἔργα, τὴν στιγμὴ μάλιστα πού ἡ συγγραφὴ ἀρκετῶν ἀπὸ αὐτὰ πρέπει νὰ συμπίπτει ἢ νὰ προηγεῖται χρονικῶς τῆς καταγραφῆς ἐκείνων²⁴. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ παραμένει ἀνοιχτὸ, ἐπειδὴ μόνον εἰκοτολογικῶς μπορεῖ νὰ ἀπαντηθεῖ. Ἡ ὁποιαδήποτε ὅμως ἀπάντησή του δὲν διαγράφει, κατὰ τὴν γνώμη μου, τὴν σημασία τῶν ὅσων περὶ τοῦ Δημοκρίτου ἀναφέρει ὁ Kant στὰ χειρόγραφα κατάλοιπά του. Οἱ ἀπόψεις πού μὲ ἀφορμὴ Δημοκρίτειες διδασκαλίες διετύπωσε ὁ Kant γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμον, δείχνουν ὅτι ὁ Ἀβδηρίτης φιλόσοφος τὸν παρεκίνησε νὰ ἀναζητήσῃ τρόπο συμφιλίωσης τῶν πού νὰ ἀνακύπτει ἀπὸ τὴν μεταξύ των συνάφεια καὶ νὰ μὴν καθορίζεται ἀπὸ ἐξωθεν προσδιορισμούς. Ὅσο περιορισμένο καὶ ἂν εἶναι τὸ νοηματικὸ εὖρος τῆς λέξεως κόσμος στοὺς στοχασμούς πού κάνει ὁ Kant ὑπὸ τὴν ἐπήρεια τοῦ Δημοκρίτου, δὲν παύει νὰ δείχνει ὅτι ὁ ἀρχαῖος ἀτομικὸς τὸν ἐδίδαξε πῶς ἄνθρωπος καὶ κόσμος συνδέονται, γιὰ τὴν μελέτη δὲ τοῦ μεταξύ των δεσμοῦ καὶ τῶν ἐπιπτώσεων πού αὐτὸς συνεπάγεται πρέπει νὰ συνεργασθοῦν φιλοσοφία καὶ φυσικὴ ἐπιστήμη. Μὲ τὴν συνεργασία αὐτῆ θὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ συγκρότηση

²³ Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς *εὐθυμίας*, πβ. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ προσωκρατικὴ διανόησις*, Ἀθῆναι 1978, σ. 56.

²⁴ Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως τῶν χειρογράφων καταλοίπων τοῦ Kant, βλ. Ε. ADICKES, *Einleitung in die Abtheilung des handschriftlichen Nachlasses*, εἰς *Kant's handschriftlicher Nachlass*, Τόμ. I (XIV), Berlin 1911, σσ. XXVIII κ.έξ. Πβ. ἐπίσης Ν. HINSKE, *Kants Weg zur Transzendentalphilosophie*, Stuttgart 1970, σσ. 59 κ.έξ.

άνθρωπολογίας πού θεμέλιο καί κατακλειδα της θά αποτελεί ή θέση ότι άνθρωπος καί κόσμος συνιστοῦν ένότητα, ἀφοῦ καί οί δύο προσδιορίζονται ἀπό τούς αὐτούς ὅρους.

DEMOCRIT UND KANT

Nikolaos Chronis

Zusammenfassung

Kant hat die Philosophie Demokrits – wie auch die antike Atomphysik überhaupt – meist der Sekundärliteratur entnommen. Seine Meinung darüber entstand aufgrund der Ergebnisse moderner Naturforscher. Von den Atomisten hat ihn bekanntlich Epikur am meisten beeinflusst, Demokrit aber hat ihn tief beeindruckt. Aus seinem handschriftlichen Nachlass erfahren wir, dass Kant jenen Zweig der demokritischen Philosophie kennengelernt hatte – auf welchem Wege auch immer – der das Verhältnis von Menschen und Welt überhaupt betrifft. Aus der Anthropologie Demokrits übernahm der Kant der Reflexionen, dass Mensch und Welt unter dem gleichen Gesichtspunkt betrachtet werden sollten. Kant stimmte der Ansicht Demokrits zu, dass Mensch und Welt voneinander nicht unabhängig sind, zumal sie beide den gleichen Entstehungsbestimmungen unterliegen.